

ÇAĞDAŞ YURTTAŞLIĞI KAVRAMAK: TEMEL YAKLAŞIMLAR, YENİ BOYUTLAR VE YENİ BİR YURTTAŞLIK ÇERÇEVESİ

Giray GERİM*

Öz

Küreselleşme süreciyle birlikte, yurttaşlık, toplumsal yaşamın yerel, ulusal ve küresel düzeyleri arasındaki ilişkinin dönüşümü bağlamında hayati bir konuma erişmiştir. Buna ek olarak, çoğul ve/veya daha görülür hale gelen kültürel kimliklerin ve toplumsal rollerin hak ve özgürlük talepleri için önemli bir zemin olarak öne çıkmış ve yeni boyutlar kazanmıştır. Bu durum, çağdaş anlamda yurttaşlığı artık ulus-devlet çatısı altındaki klasik tanımları ve göndermeleriyle kavramayı imkânsız kılar. Yurttaşlığın son iki yüzyılda kalıplaşmış bir biçimde ulus-devlet yurttaşlığı ile özdeşleştirilmesini ve bu durumun kavramın algılanışında yarattığı daralmayı aşabilmek için, kavramın tarihi süreçlerine odaklanmak önem taşır. Bu tarihi süreçler, kavramın söz konusu özdeşliğin ötesinde de anlam ve göndermelere sahip olduğunu ortaya koyarak onu analiz etmede daha geniş bir bakış açısını mümkün kılar. Makalede, bu bakış açısının yardımıyla, kavrama ilişkin temel yaklaşımlar ve onun son dönemde kazandığı yeni boyutlar tartışılacak; yine bu tartışmadan hareketle, günümüzde demokratik hak ve özgürlüklere zemin işlevi görecektir çağdaş, kapsayıcı ve özgürleşmeci bir yurttaşlığın ana hatları ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Yurttaşlık, yurttaşlık yaklaşımları, yurttaşlığın boyutları*

*Doktora Öğrencisi, Eötvös Loránd University.

Sorumlu yazar/Corresponding author: Giray GERİM,
Raday Utca 54, No: 7, IX. Kerület/Budapest-Hungary
Telefon/Phone: +90-538-545-3854 **E-posta/E-mail:** giraygerim@gmail.com

Geliş tarihi/Date of receipt: 27.01.2017 • **Kabul tarihi/Date of acceptance:** 13.06.2017

Atıf/Citation: Gerim, G. (2017). Çağdaş yurttaşlığı kavramak: Temel yaklaşımlar, yeni boyutlar ve yeni bir yurttaşlık çerçevesi. *Sosyoloji Konferansları - Istanbul Journal of Sociological Studies*, 56, 155-182. <https://doi.org/10.18368/iusoskon.328508>

CONCEIVING THE CONTEMPORARY CITIZENSHIP: MAIN APPROACHES, NEW DIMENSIONS AND A NEW CITIZENSHIP FRAME

Abstract

Within the globalization process, citizenship has gained a vital position in the relationship among the local, national, and global levels of social life. Moreover, it has emerged as an important basis for the rights and freedom of cultural identities and social roles, which have recently gained more visibility. This situation has rendered the idea of conceiving contemporary citizenship, through its classical definitions and under the aegis of nation-states, practically impossible. Thus, focusing on the historical processes of this concept is essential for surmounting the rigid identification of nation-state citizenship (which has occurred over the last two centuries) and the restrictions that this situation has created. Focusing on such processes can also render a broader perspective and allow one to further analyze the concept by exposing the meanings and references beyond its basic identification. Based on such a perspective, this study examines the main approaches to citizenship and discusses the new dimensions that it has recently obtained. It also defines and outlines contemporary, inclusive, and emancipatory citizenship in order to provide the framework for maintaining/improving democratic rights and freedom in the future.

Keywords: *Citizenship, approaches to citizenship, dimensions of citizenship*

EXTENDED ABSTRACT

Within the globalization process, citizenship has gained a vital position in the relationship among the local, national, and global levels of social life. Moreover, it has emerged as an important basis for the rights and freedom of cultural identities and social roles, which have recently gained more visibility. This situation has rendered the idea of conceiving contemporary citizenship, through its classical definitions and under the aegis of nation-states, practically impossible. Thus, focusing on the historical processes of this concept is essential for surmounting the rigid identification of nation-state citizenship (which has occurred over the last two centuries) and the restrictions that this situation has created. Focusing on such processes can also render a broader perspective and allow one to further analyze the concept by exposing the meanings and references beyond its basic identification. Based on such a perspective, this study examines the main approaches to citizenship and discusses the new dimensions that it has recently obtained. It also defines and outlines contemporary, inclusive, and emancipatory citizenship in order to provide the framework for maintaining/improving democratic rights and freedom in the future.

Apart from the introduction and conclusion, this study consists of three main chapters. The first chapter focuses on the historical background of citizenship, especially in the Western context. By examining city-states and multiple citizenships in the ancient world, it is argued that a historical reading of the concept enables one to contemplate citizenship independently of its established adherence to nation-states and nations in a modern sense. Moreover, the social circumstances and dynamics that transformed the concept into what it is today are discussed from the historical periods to the post-French Revolution era. This historical reading offers a broader understanding of the term “citizen,” by rescuing it from conventional meanings and references.

The second chapter examines the principle issue in which the emphasis is between the individual and the community, while defining and re-thinking the notion of citizenship. The two main conceptualizations of citizenship (i.e., liberal individualist and communitarian) and their two variants (i.e., civic republican and radical democratic) are also discussed as different approaches to citizenship. By focusing on their criticisms of one another, it can reveal

the deficiencies and provide the basis for reconsidering citizenship in an emancipatory manner. It also asserts that the quest for a balance between the unity of any community and individual rights can strengthen the democratic foundation of citizenship as a whole.

The third chapter argues that, with the rise in the political value of cultural identities and social struggles in which individuals identify themselves, citizenship has become the basis on which pluralistic and emancipatory ideals as well as demands look for a “living space.” This situation leads us to re-think citizenship outside of the conventional and passive understanding of a “citizen,” as an individual whose identity is given by the state. The new dimensions of citizenship are also discussed in light of such reconsideration. Since it is impossible to touch on all of the recent forms of citizenship in this study, these forms are analyzed through four dimensions that encompass their main lines: gender, environment, culture, and post-nationality. It is posited that such an analysis and discussion over the new forms and dimensions of citizenship have key roles in the creation of a contemporary and democratic framework of citizenship.

The final section of this study presents an inclusive, pluralistic, and emancipatory foundation for citizenship in today’s democracies. Based on previous discussions regarding citizenship and their historical backgrounds and processes, the various conceptualizations as well as the new forms and dimensions of this foundation are specified. As an additional conclusion, it is pointed out that the vision of citizenship (as a social aspect that can renew itself through its local, national, and transnational attachments) requires participation, demands, and daily practices in order to realize an emancipatory approach. The implication of these findings is that democratic rights and freedom can only be secured through such a dynamic vision of citizenship, instead of a static, passive, and nation-state dependent perspective.

Giriş

1990'ların başından itibaren yurttaşlığın toplumsal tartışmalarda ve akademide yeniden popüler bir kavram haline geldiği aşikârdır. Kavramın siyasi katılım, sosyal refah politikaları, kültürel kimliklerin tanınması ve korunması gibi hak ve özgürlüklere ilişkin pek çok taleple doğrudan ilişkisini bu durumun sebebi olarak görmek mümkündür (Kymlicka ve Norman, 1994, s. 352). Bununla birlikte, yurttaşlığın bu talepler karşısındaki konumunu kavrayabilmek açısından onun klasik “devlet ile birey arasındaki bağ” algılanışının ötesine uzanıp kavramın tarihsel süreçlerini, farklı boyutlarını ve kavrama yönelik çeşitli kuramsal yaklaşımları tartışmak önem arz eder.

Yurttaşlık, ortaya çıktığı ilk zamanlardan itibaren, siyasi üstyapıya ve içinde yaşanılan topluma karşı hak ve görevleri ifade etmenin yanı sıra, onun siyasal süreçlerine katılımı ve söz konusu topluma üyelik/aidiyet ilişkisini de içeren üç temel boyuta sahiptir. Fakat o zamandan bu yana yurttaşlığın gönderme yaptığı anlamlar ve pratikler sürekli bir değişim ve dönüşüme tabidir. Ulus-devletin ortaya çıkışıyla birlikte yurttaşlık statüsünün toplumun tüm kesimlerine açılmaya başlaması, günümüzde yurttaşlığın algılanmasında ulus-devlet çerçevesinin hâkim paradigmayı oluşturmasında etkilidir. İnsanları medeni, siyasi ve sosyal haklara dayanan bağlarla bir arada tutan ulus-devlet, onların etnik, kültürel, dinsel, bölgesel ve sınıfsal farklarını ortadan kaldırmayı ve Münch'ün belirttiği gibi, pozitif bir gözle bakılınca hakların paylaşımına dayalı bir eşitliği; eleştirel bir gözle bakılınca farklılıkların iç sömürgeleştirme yoluyla yok edilmesini beraberinde getirir (Münch, 2001, s. 1). Kavramın ortak kimlik kurgu, arayış ve dayatmalarında önemli bir işlevi haiz olması itibarıyla, onu bugün ulusal kimliklerle sıkı bir bağ içinde ve ulus-devletin çizdiği sınırlar dâhilinde görme yönünde bir eğilim mevcuttur. Bu nedenle yurttaşlığın tarihi süreçlerine eğilmek, bizi yurttaşlığın ulus-devletle başladığı ve ulusal kimliklerle birlikte var olduğu şeklindeki yanlış algıdan kurtarıp, onu tarihsel sürekliliği içerisinde analiz etmemize olanak sağlar.

Yurttaşlığın dönüşümünü bir tür dönemselleştirme içinde okuyan eserler arasında en çok ses getireni, T. H. Marshall'ın bir milat kabul edilen *Yurttaşlık ve Sosyal Sınıflar* adlı çalışmasıdır. Marshall, üç kategoride topladığı yurttaş haklarının kazanımını tarihsel bir süreç içinde değerlendirir (Marshall ve Bottomore, 2006, s. 6). Marshall'a göre, yurttaş, önce medeni hakları, sonra

siyasal hakları, son olarak da sosyal hakları kazanmaya başlar. Medeni haklar eksenini oluşturan unsurlar, “bireysel özgürlük, konuşma özgürlüğü, düşünce ve inanç özgürlüğü, mülk edinme ve sözleşme yapma özgürlüğü ve adalet hakkı” gibi hak ve özgürlüklerdir. Siyasal haklar, seçen ve seçilen olarak siyasal karar alma süreçlerine dâhil olmaktır. Sosyal haklarsa; içinde yaşanılan toplumun refah ve sosyal güvenlik standartlarına sahip olmak ve çağdaş bir birey gibi yaşamak şeklinde açıklanır. Bu tarihi çözümleme, İngiltere örneğine büyük ölçüde uygun düşmesine rağmen yurttaşlığı daha geniş bir zamansal ve mekânsal ölçekte değerlendirmekte yetersiz kalır.

Marshall’ın çalışmasının omurgasını oluşturan son birkaç yüzyıldaki hakların kazanımına ilişkin süreçler üzerinden bir dönemselleştirme yurttaşlık çalışmalarına elbette büyük katkı sunmuştur. Fakat yurttaşlığın bugününü daha sağlıklı değerlendirip kavrama ilişkin kapsayıcı bir perspektif geliştirmede, kavramın köklerine, tarihi değişim ve dönüşümlerine mercek tutmak da elzemdir. Bu perspektif yardımıyla, yurttaşlığa ilişkin temel yaklaşımları ve kavramın kazandığı yeni boyutları eleştirel bir gözle okumak çağdaş yurttaşlığı bütünlüklü bir biçimde kavramaya olanak sağlar. Yurttaşlığın tarihi arka planı ile ona yönelen hak ve özgürlük talepleriyle ortaya çıkan yeni boyutları birlikte okumak, çağdaş, kapsayıcı ve özgürleşmeci bir yurttaşlık zemini yaratmayı mümkün kılacaktır. Çalışmada, bu okuma gerçekleştirilerek söz konusu yurttaşlığın ana hatları çizilmeye çalışılacaktır.

1. Yurttaşlığın Tarihi Gelişimi

Antik Yunan genel olarak yurttaşlığın çıkış yeri olarak kabul edilir. Yurttaşlık fikrinin başlangıcı demokrasinin doğduğu şehir devleti olarak varsayılan Atina’da aranır. Bununla birlikte, bu fikre en az onun kadar etkide bulunmuş bir diğer şehir devleti de Sparta’dır. Batı geleneğinde yurttaşlığın tarihsel yolculuğunu inceleyen Riesenber (1992, s. 7), 18. yüzyılın sonlarındaki demokratik devrimlere dek Sparta’nın sunduğu yurttaşlık modelinin aslında Atina’nın temsil ettiği yurttaşlıktan daha etkili olduğunu iddia eder. Düzenin temelini Lykurgos adlı bir yasa koyucunun hazırladığı düşünülen Sparta’da, sadece erkek bireyler çok sıkı bir eğitimden geçmek suretiyle *hoplit*¹ haline geldikten sonra Sparta yurttaşı sayılırlar. Aralarında bir eşitlik mevcuttur, hepsinin kamu arazisinden payları vardır ve bu araziler köleler

¹ Ağır silahlı piyade.

tarafından işlenir.² Gerek sözü edilen uzun ve sıkı askeri eğitim, gerek yurttaş erdemlerine sahip olmak ve devlet yönetimine katılmak Sparta yurttaşlığının olmazsa olmazlarıdır. İç ve dış düşmanlara karşı daima tetikte olan asker yurttaşlar Sparta’da sosyal düzenin temelini oluşturur.

Atina’da ise Solon’a dayandırılan; oligarşi, aristokrasi ve demokrasi karışımı gibi görünen yasalar, yurttaşlığa daha sivil bir nitelik kazandırır. Ünlü cenaze söylevinde Pericles, Atina’da yurttaşların hem dilediklerince davranmakta özgür oldukları kendi özel alanları; hem de ortak iyiyi hedeflemek üzere katıldıkları bir kamusal alan olduğundan bahseder. Bu durum, Sparta ile Atina arasındaki farkı göstermesi bakımından önemlidir. Heater (2007, s. 47), Atinalı yurttaşların ömürleri boyunca jüri üyesi, kent meclisi üyesi ve majistra olarak ciddi bir deneyime sahip olabileceklerini; onların önlerinde yönetsel mekanizmalara katılım için binlerce fırsat bulunduğunu belirtir. Bu sayede, her yurttaşın kamusal yaşama yön verme olanağı, hakkı ve sorumluluğu olduğunu dile getirir.

Pek çok konuda fikir ayrılığı içinde görünseler de, antik Yunan’ın iki büyük düşünürü Platon ve Aristo, yurttaşlık konusunda birbirine yakın görüşlere sahiptir. Bununla birlikte, Platon’un ortaya koyduğu ideal devlet düzeninde Sparta’nın etkilerinin Aristo’da görülene nazaran daha fazla olduğunu söyleyebiliriz. Platon, ideal devletinde, Sparta’da olduğu gibi, üretim faaliyetine katılmayıp zamanlarını savaş eğitimiyle geçiren, savaşıktan başka bir iş yapmayan bir koruyucu asker sınıfının varlığını elzem görür. (Platon, 1985). Sparta’nın her zaman savaşa ve devletin onuru için ölüme hazır olmayı en büyük erdem olarak kabul etmesini takdirle karşılar. Aristo ise, Sparta’daki ortak eğitimi olumlu görse de, bu eğitimin içeriği noktasında eleştireldir. Ona göre, yurttaş eğitiminin amacı, bu eğitimi alan ayrıcalıklı bireylerin şehrin hizmetine sunmak üzere bilgelik ve erdem kazanmalarını; savaşçı, vahşi bireyler haline gelmeleri değil (Riesenberg, 1992, s. 43) Yine Aristo, insanın toplum içinde yaşamak zorunda olmasından ötürü içinde yaşadığı toplumun meselelerine dâhil olması gerektiğini savunur (Aristoteles, 2013). Aristo, yönetmeyi bir erdem olarak gördüğü kadar; yönetilmeyi, yönetime itaat etmeyi de bir erdem olarak tanımlar. Böylece,

² Genelde çevre halklarla yapılan savaşlar neticesinde köleleştirilen ve *helot* olarak adlandırılan bu insanlar, tarımda ve diğer ağır işlerde çalışıyordu. Bu nedenle, ilk yurttaşlık olarak görülen Sparta yurttaşlığının ekonomik olarak köle emeğine dayalı bir biçimde geliştiğini söyleyebiliriz.

yurttaş erdemine sahip üyelerden oluşan bir toplumu; güce, zora değil, rızaya dayalı bir düzenin temeli sayar (Preuss, 2003, s. 3).

Antik Yunan'ın yurttaşlığın tarihsel sürecinin en başında yer almasında, şehir devletlerindeki canlı yurttaşlık pratiklerinin olduğu kadar, bu pratikler üzerine düşünüp onları kuramsallaştırarak bu alandaki devamlılığı başlatan bu iki büyük düşünürün de önemli payı vardır. Elbette ne söz konusu pratikler, ne de sözü geçen isimlerin düşünceleri bugünkü yurttaşlık algımızla tamamen uyumludur. Kadınların, kölelerin, maddi gücü sınırlı kesimlerin, şehirlerde yaşayan yabancıların ve daha pek çok grubun yurttaşlığa erişimi olmaması; yurttaş kabul edilenler arasında da sosyal, siyasal ve yasal alanlarda ciddi farklar bulunması bugünden bakıldığında önemli sorunlar olarak göze çarpar. Yine, yurttaşlık pratiklerinin antik Yunan'ın her döneminde yekpare bir bütünlük göstermesi de söz konusu değildir. Bununla birlikte, toplumsal hayata yönelik kararların toplumun önemli sayıda üyesinin tartışmaları sonucu alınması, devletin yurttaş haklarını yasayla koruması ve şehir devletinin yurttaşta yarattığı aidiyet hissi bakımından antik Yunan önemli bir geleneğin başlangıç noktasıdır.

Yurttaşlık, bir diğer özgün örneğini verdiği Roma'da da yolculuğuna yine bir kent devletinden başlar; fakat burada Yunan örneğinden oldukça farklı bir hale evrilir. Romalı yurttaşlar, Atinalı yurttaşların demokrasiyle yönetildikleri dönem sahip oldukları türden yönetsel haklara sahip değildir (Heater, 2007, s. 53). Bu haklar, cumhuriyet döneminde senato ve konsüllerin, imparatorluk zamanlarındaysa imparatorların elindedir. Yine de; Roma, yurttaşlarının hukuki haklarını güvence altına alır. Ünlü *Civis Romanus sum*³ ifadesi de bu güvenceden duyulan gururu yansıtır. Roma'nın genişlemesiyle birlikte, uzak coğrafyalarda yaşayan halklar da bu yurttaşlık hakkını kazanmaya başlar. Bu durum, onların Roma yurttaşı kimliklerine ve yerel kimliklerine bir arada sahip olmaları sonucunu doğurur. Sıkça sözü edilen Aziz Pavlus olayı da bu sonucu örnekler niteliktedir. MS 58'de tutuklanan Aziz Pavlus, öncelikle Tarsus bir Kilikya yurttaşı olduğunu söyledikten sonra kırbaçlanacakken Roma yurttaşı olduğunu hatırlar ve bu ayrıcalıktan yararlanmak istediğini söyler. Bunun üzerine; askerler, onu yargılanmak üzere Roma'ya göndermek zorunda kalır. Olay, yurttaşlık kavramının, güçlü bir hukuki statü göstergesi

³ "Ben bir Roma yurttaşım."

olduğunu ifade etmesi bakımından önem taşır (Pocock, 1995, s. 36). Pavlus'un yerel ve üst yurttaşlığı, günümüzde çok katmanlı kimlik ve yurttaşlık tartışmaları için de bir örnek teşkil eder.

Roma dönemi içinde değinmemiz gereken bir diğer önemli konu da Stoacılarıdır. Zenon'un MÖ 310'da Atina'da kurduğu okulda ortaya çıkan bu felsefe, iki yüzer yıl arayla iki canlanma dönemi yaşar. Roma'da da Seneca, Marcus Aurelius ve Cicero bu felsefenin önemli temsilcileri olarak görülür. Heater, Stoacı felsefede iki temayı öne çıkarır. Bunlardan biri, kendini devlete adama ve kamu hizmeti sorumluluğunu yüklenmeyi içeren bir yurttaşlık erdemine sahip olmak; diğeri de, evrensel doğa kurallarına uygun bir iyi davranış yasasına bağlı yaşam sürmektir. İkincisi yoluyla; insan, aynı zamanda evrensel bir yurttaşlığa da sahip olur. Stoacıların bu düşüncesi, Aristo'nun, insanın toplumsal ve ahlaksal üstünlüğe sadece bir şehir devletine üye olarak erişebileceği savına meydan okur (Heater, 2007, s. 65). Bundan daha yüksek bir statünün de bulunduğu işaret eder. Bu düşünce, günümüzde ulus-devletlere yurttaşlığın bir zorunluluk olmadığını savunan evrenselci yaklaşımlar için de bir öncül sayılabilir.

Ortaçağ boyunca, Avrupa'da Hıristiyanlık, yurttaşlık anlayışını büyük oranda etkiler. Siyasal anlamda yerel birimlerde güçlenen din adamlarının halk üzerindeki otoriteleri, yönetimde bir çift başlılık yaratır. Durumun yurttaşlığa doğrudan etkisi ise, Hıristiyan teolojisinin bu dünyanın onulmaz derecede bozuk olduğu ve asıl yaşamın Tanrı'nın Krallığı'nda bulunduğu doktrininden kaynaklanır. Bu doktrin, temellerini Hıristiyan dünyasında kendisinden sonraki bin yıl derin bir etkisi gözlenen Kuzey Afrikalı piskopos Aziz Augustine'in *Tanrı'nın Şehri* adlı eserinden alır (Saint Augustine, 2009). Antikçağda erdemli bir hayat sürmenin bir topluma üyelik ve bu üyeliğin şartlarını yerine getirmekle mümkün olduğu görüşü hâkimdir. Dönemin Hıristiyan düşüncesinde ise, iyi insan olmanın göstergesi kamu yaşamına ve görevlerine katılmak değil; ibadete katılmaktır. Bu düşünce, toplumsal yaşamda aktif yurttaşlığın önünde bir engeldir. Klasik Hıristiyan düşüncesin yurttaşlık konusuna yaklaşımındaki ilk önemli değişim, 13. yüzyılda Aquinolu Thomas'la başlar. Thomas, Hıristiyanlığın genel öğretilerini kabul eden bir ilahiyatçıdır. Bununla birlikte; siyasal işler de dâhil olmak üzere tüm hayatın Tanrı'nın iradesinin bir temsili olduğu düşüncesinden hareketle, Hıristiyan inancında bu dünyanın önemine ve yeni bir yurttaş tahayyülüne bir kapı aralar.

Yurttaşlığın Avrupa’da dönemin hâkim feodal yapısının dışına çıktığı en önemli zemin Orta ve Kuzey İtalya’daki şehir devletleridir. İtalyan şehir devletleri, Atina demokrasisini andıran bir yapı arz eder. Meclislere doğrudan yurttaş katılımı yüksektir. Heater, 13. yüzyılda 50.000 kişinin yaşadığı Bologna’da kent meclisinin üye sayısının 4.000’e çıktığını not eder (Heater, 2007, s. 80). Burada yurttaştan kastedilen sadece şehirde yaşayanlardır. *Contadino* (kontluk) olarak adlandırılan kırsal kesimde yaşayanların şehirde yaşayanlar gibi uygar olduğu düşünülmez. Yine de kentte ev almak ve vergilerini düzenli ödemek koşuluyla bunların da şehirli, dolayısıyla yurttaş olabilmesi mümkündür. Yurttaşlık pratiklerinin canlı olduğu bir diğer İtalyan şehri olan Floransa’da, 16. yüzyılın başında siyaset bilimi tarihinin klasik eserlerinden birini vermiş olan Machiavelli’nin yurttaşlık konusundaki fikirleri, Sparta örneğinden önemli ölçüde etkilenmiştir. Ona göre, devletlerin güvenlik ve istikrarı için askeri güç hayatidir ve bu askeri güce tam olarak ancak ulusal bir orduyla, bir şehrin ya da krallığın yurttaşlarından oluşturulacak askeri disipline sahip birliklerle ulaşılabileceğini iddia eder (Machiavelli, 2013, s. 133). Ona göre bu yurttaş orduları paralı askerlere tercih edilmelidir; çünkü sadakatlerinin kaynağı para değil, şehrin özgürlüğüne bağlılıklarıdır. Bu durum aynı zamanda Machiavelli’nin devletin gücünü yurttaşlarına dayandırdığını da gösterir.

16. ve 17. yüzyıllarda monarklar büyük merkezi güçler oluşturur. Egemenlik, monarkın şahsında somutlaşır. 14. Louis’ye atfedilen ünlü “*L’état c’est moi*”⁴ sözü bu durumun açık bir ifadesidir. Bu yüzyıllarda, yakın geçmişin şehir ve kasaba yurttaşlıkları daha büyük devlet yurttaşlıklarıyla yer değiştirirken; hak, görev ve bağlılıklar da bu koşullara göre yeniden şekillenir. Nitekim 17. yüzyıl İngiltere’inde yazan Hobbess da, bu duruma paralel bir biçimde, yurttaşın tüm haklarını egemene devrettiğini iddia eder. Anarşiden kurtulmak için mutlak yönetimi ve bunun için de tüm güç ve iktidarın egemene teslimini şart gören bir toplumsal sözleşmeden yola çıktığını düşünürsek, yurttaşlığın Hobbess için pek de içi dolu bir kavram olmadığını görebiliriz.

17. yüzyıl sonu ve 18. yüzyıl başına geldiğimizde ise, yurttaşlık kuramı açısından hayati öneme sahip iki önemli düşünür görürüz: Locke ve Rousseau. Locke’a göre bireyler özgür ve eşittir; devletin varlık nedeniyse, kendisini kuran insanların doğuştan sahip oldukları hak ve özgürlükleri korumaktır (Locke, 1975). Locke’un sınırlı devlet anlayışı, yurttaşın özel alanına

⁴ "Devlet, benim."

geniş yer bırakır. Bu anlamda Locke, liberal bireyci yurttaşlık geleneğinin öncüsü olarak görülür. Rousseau ise, özgürlüğün yurttaşların birlik içinde görevlerini yerine getirmeleriyle elde edilip korunduğunu savunur (Rousseau, 2011). Yurttaşlar, genel iradeyi oluşturan ve genel iradenin hükümlerine, kararlarına uyan; böylece, keyfi iradeden kurtulan insanlardır. Rousseau, kamunun mutluluğunun her bireye daha fazla mutluluk getireceğini düşünür. Genel irade haricinde Rousseau'nun yurttaşlık bakımından önem taşıyan bir başka görüşü, yurttaşlar arasında genel bir uyumun gerekliliğidir. Ona göre; her yurttaş, yurttaşlık ve yurtseverlik bilinci aşılacak bir eğitimden geçirilmelidir. Bu düşünceleri onu toplulukçu yurttaşlık geleneğinin önemli bir öncüsü haline getirir. Her iki ismin de, 18. yüzyılın sonlarında gerçekleşen ve günümüz siyasi ve sosyal yaşamına da önemli etkileri olan Amerikan ve Fransız devrimleri ve sonrası yurttaşlık yaklaşımlarına etkisi açıktır.

Özellikle Fransız Devrimi ile birlikte toplumun tedricen daha fazla üyesinin yurttaşlık statüsüne erişmesi ve böylece politik karar alma sürecine dahil olması, kavramın tarihinde önemli bir dönüm noktasına tekabül eder (Üstel, 1999, s. 80). Ulus-devletler çağına girildikten sonra; yurttaşlık, devletlerin ortak kimlik arayışının en önemli aracı haline gelir. Böylece; bir yandan meşruiyetini ulustan alan devletler yurttaşlarının siyasal ve medeni haklarını genişletirken, diğer yandan ulusa dâhil olmayan (veya edilmeyen) kesimlerin yurttaşlık hakları konusunda bugün de varlığını koruyan önemli sorunlar oluşur. 19. yüzyıla gelindiğinde yurttaşlık anlayışı ve ulusal kimlik-yurttaşlık özdeşliğinin artan önemi açısından Mill'in düşünceleri iyi bir örnek teşkil eder. Mill'e göre farklı milliyetlerden oluşan bir ülkede özgür kurumların var olması imkânsızdır. Ona göre; insanlar, farklı dillerde okuyor ve konuşuyorsa, temsili hükümetin sağlıklı işlemesi için gereken bütünlüklü bir kamuoyu oluşma ihtimali bulunmaz (Mill, 1958, s. 230).

Tüm bu tarihsel süreçte yurttaşlığın, ortaya çıktığı zamandan bu yana şehir devletleri gibi küçük ölçekli siyasal yapılarda daha güçlü bir şekilde varlığını hissettirmesi dikkat çekici bir husustur. Bunun yanı sıra, bu sürece bakıldığında, söz konusu kavramın son iki yüzyıla ait olmadığı ve ulus-devletle birlikte ortaya çıkmadığı da rahatlıkla görülebilir. Bunlar gibi yalınkat çıkarımların ötesinde, sonraki aşamalarda yurttaşlık kavramı üzerine tartışmaları, kavramın yeni boyutlarını/sınırlarını ve yurttaşlığa yönelen talepleri ele alıp yeni bir çerçeveye sunarken yurttaşlığın tarihselliği değerli bir zemin sağlayacaktır.

2. Temel Yurttaşlık Yaklaşımları

Günümüzde yurttaşlık çalışmalarının yaygın olarak değindiği iki yaklaşım bulunur. Bunlar liberal bireyci ve toplulukçu yurttaşlık yaklaşımlarıdır. İkisine ek olarak, yurttaş cumhuriyetçiliği ve radikal demokratik yurttaşlık da, bağımsız birer yurttaşlık yaklaşımı olarak çalışmalarda kendilerine yer bulur (Isin ve Turner, 2002). Fakat bunlardan birincisi toplulukçu yaklaşımın bazen onunla eş anlamlı olarak da kullanılan bir değişkeni; ikincisi ise günümüz koşullarında ikisi arasında bir orta yol bulmaya çalışma çabası olarak görülebilir. İkinci Dünya Savaşı sonrası liberal demokrasilerin liberal bireyci olarak adlandırılan yurttaşlık teorileri uzunca bir dönem rakipsizdir. 80'lerle birlikte "topluluk" siyaset biliminde yeniden görünür hale gelir. Böylece, söz konusu dönemden itibaren liberal yaklaşıma alternatif olarak toplulukçu yurttaşlık yaklaşımı da önem kazanmaya başlar. Bununla birlikte, bu iki temel yaklaşımdan hiçbirinin iç tutarlılığı yüksek, bütüncül bir yapıyı haiz olduğu söylenemez. Ancak ikisinin de kendilerine yakın düşünürlerin bazı ortak temellendirme ve vurgularından oluşan kümeler olduğu varsayılabilir.

Liberal bireycilik, bireyi ve onun tercihlerini temel alan bir yurttaşlık anlayışına sahiptir. Liberal bireyci yurttaşlığı anlamlandırabilmek için onu liberalizmin temel savlarıyla bağlantılı bir biçimde düşünmek zaruridir. Bireyin kendisi için iyi olacağını düşündüğü hayata ulaşma gayretini sürdürebileceği bir ortam sağlamak liberalizmin amacıdır. Liberalizm bunu amaçlarken belirli bir "iyi" anlayışını reddeder ve bunun bireylere göre değişkenlik göstereceğini varsayar. Bu durum, liberalizmin "iyi"den ziyade "hak" kavramına verdiği önemi açıklar (Heywood, 2012, s. 95). Liberal yaklaşımların özündeki sözleşmecilik ve buradan yola çıkan siyasal anayasacılık, bireyi bu hakların tek sahibi/kullanıcısı kılar ve bu haklar bireyle anlam bulur.

Liberal düşüncenin yurttaşlık anlayışını daha iyi anlamak için onun yakın zamandaki en önemli temsilcilerinden biri olan Rawls'a bakabiliriz. Bireysel özgürlük anlayışı, siyasal anayasacılığı gibi yönleriyle klasik liberalizmle örtüşse de, Rawls, adaletin kurumsallaştığı bir liberal toplum arayışındadır. Bu adalet arayışı onu pek çok liberal düşünürü göre daha ılımlı bir noktaya taşır. Rawls, toplumsal adalet ilkelerinin yurttaşlar tarafından belirlenebileceği bir "başlangıç durumu" tasarlar. Bu başlangıç durumunda yurttaşların adalet

ilkelerini bir “bilgisizlik peçesi”nin⁵ gerisinde seçer. Böylece kendi iyi kavrayışları, psikolojik eğilimler, toplumsal konumları gibi unsurlar onların bakış açılarına etki edemez. Rawls, yurttaşların başlangıç durumunda sahip olmaları gereken bakış açısını şu şekilde dile getirir:

“... Başlangıç durumunun toplumsal dünyanın şartlarının etkilerinden uzak olması gereğinin nedeni, özgür ve eşit kişiler arasında siyasetin ilkeleri üzerine yapılacak adil bir anlaşmanın, her toplumun arka plan kurumlarında toplumsal, tarihsel ve doğal yönelimlerin bir birilimi olarak kaçınılmaz biçimde ortaya çıkan pazarlık avantajlarının yokluğunu gerektirmesindedir. Geçmişten gelen bu tür arazi avantajların ve kazayla ortaya çıkan etkilerin, temel yapının kurumlarını bugünden geleceğe düzenleyecek ilkeler üzerine varılacak bir anlaşmayı etkilememesi lazımdır.” (Rawls, 2007, s. 68).

Bu yolla, Rawls’a göre, toplumdaki sosyal ve ekonomik eşitsizlikler en az avantajlı olanların yararına çözüm şansına sahip olacaktır. Bunun yanında fırsat eşitliği ilkesi de zarar görmeyecektir. Bireyler özgür iradeleriyle seçim yaptığı için de, meşruiyetleri bireye bağlı siyaset yapıları da bireyin onayını ve rızasını alacaktır. Bireyin hakları, bu üst yapıların ortak yarar gibi amaçlarından önce gelir. Dolayısıyla Rawls’ta yurttaş, özgür bir birey olarak sahip olduğu haklarla siyasetin de temel taşıdır. Buradan yola çıkmak suretiyle, liberal bireyci yurttaşlığın bireyi hak ve özgürlüklerin tek sahibi ve muhatabı gören anlayışı, diğer yurttaşlık yaklaşımları tarafından en sert eleştirilen noktadır. Toplulukçu yaklaşımların buna benzer bazı temel itiraz noktalarına değinmek liberal bireyci yurttaşlığa da daha etraflıca bakmamızı mümkün kılacaktır.

Toplulukçu yurttaşlık yaklaşımları, benliğin içinde bulunan topluluk vasıtasıyla oluşturulduğu ön kabulünden hareket eder ve bireylerin ait oldukları topluluklar tarafından şekillendirildiğini öne sürer (Heywood 2012, s. 111). Bu yaklaşım, liberal bireyciliğin kendi çıkarlarının peşinden giden bireyini kabul etmez; çünkü birey bir topluluk içinde konumlanır ve varlığını sürdürür. Kimliğini bu topluluk algısıyla şekillendirir. Bu nedenle bireyi topluluktaki konumundan bağımsız veya ayrıştırılmış bir şekilde kurgulamak ontolojik olarak hatalıdır. Bunun dışında, sadece kendi çıkarlarının peşinden giden bir birey ahlaki olarak da olumlanamayacak

⁵ Veil of ignorance.

bir düşüncedir. Toplulukçulara göre, insanların oluşturdukları ve içinde yaşadıkları topluluklar, özgür ve eşit bireylerin bir araya gelmesinden daha fazla bir anlam içerirler; liberalizmin görmezden geldiği, fakat bireylerin kendilerini konumlandırmaları açısından önem arz eden kültürel tikellikler yaratırlar (Kahraman, 2004, s. 102). Üyeleri olan bireyler için ortak değerler ortaya çıkarırlar. Dolayısıyla bu yaklaşıma yakın duranlar, liberal yaklaşımın “iyi” anlayışının bireyden bireye değişeceği kabulüne karşıdırlar.

Toplulukçu yaklaşım içinde görülen isimlerin liberal bireyci yaklaşıma eleştirileri farklı noktalarda yoğunlaşabilmektedir. Örneğin bu yaklaşımın muhafazakâr eğilimli temsilcilerinden MacIntyre (1992), sorunun modernitenin yarattığı birey kavramında olduğunu savunur. Ona göre, günümüzün ahlak kuralları teleolojik bağlamlarından koparılmış ve geçmişle bağlar kopararak yaşamın bütünlüğü parçalanmıştır. Dolayısıyla bugünkü ortamdaki erdemli yurttaşlar beklenilemez. MacIntyre, modern öncesi bireyin keşfedilerek yaşamın anlatsal birliğinin yeniden kurulması; böylece özgül çevresi, geçmişi ve topluluğu içinde konumlanan bireye ulaşarak erdemli yurttaşın ortaya çıkarılması gerekliliğini savunmaktadır. Walzer’ın (1992) vurgusu ise siyasal topluluk üzerinedir. Ona göre siyasal topluluklar kolektif bilinç yaratır. Bu bilinç, yurttaşların sosyal kavramlara aynı anlam ve değerleri yüklemeleri sonucunu doğurur. Bu durum, topluluğa özgü bir değerler dünyası, bir yaşam biçimi yaratır ve Walzer’a göre yurttaş bunları korumakla mükelleftir. Yine başka bir itiraz noktası olarak, Taylor’ın (1992) liberal bireyci yaklaşımın hakların tek sahibi ve kullanıcısının birey olduğu varsayımına topluma dışsal bir hak kategorisinden bahsedilemeyeceğini belirterek karşı çıkışını sayabiliriz. Bireylerin hakları birbirlerine karşı geçerlidir ve bu yolla haklar bir sosyal ilişkiye işaret eder. Taylor, liberalizmin birbirine ve topluma karşı görev üstlenmeyen ve buradan hareketle ortak iyi ile dengelenmemiş haklarını kullanan bireylerinin toplumsal parçalanmaya yol açacağı fikrine sahiptir. Dolayısıyla, bireyin ve yurttaşın topluluğuna karşı sorumlulukları ile haklarını eşdeğer kabul eder.

Daha önce de toplulukçuluğun bir değişkeni olarak değerlendirebileceğimizi belirttiğim cumhuriyetçi yurttaşlık, yurttaşlık kurumunu toplum temelli pratiklere dayandırır. Bu yaklaşım, yurttaşların toplumla bütünleşmelerinde kamu hizmetini çok önemli görür. Yurttaşların aralarındaki bağlar sözleşmeye değil; ortak yaşam pratiklerini belirlemeye ve paylaşmaya dayanır. Bu

yaklaşımında, siyasal topluluğun kimliği ve devamlılığı için yurttaşların sahip olduğu sorumluluklar vardır. Örneğin yurttaşlar kamusal konularda tartışma ve ortak karar alma süreçlerine katılma görevine sahiptirler. Bu süreçlere katılan yurttaşlar, salt kendi çıkarlarını gözeten bireyselliklerini aşarlar ve toplumun ortak yararını da dikkate almaya başlarlar (Üstel 1999, s. 71).

Yurttaş cumhuriyetçiliği ve ona yakın yaklaşımları benimseyenlere göre, kendi çıkarlarını gözeten bireyle toplumsal eşitlikçi bir birey arasında çelişki veya uyumsuzluk olmasına gerek yoktur (Isin ve Turner, 2002, s. 8). Hak ve sorumlulukların ortak bir siyasal topluluk üyeliğiyle dengelenmesi bu çelişki ve uyumsuzlukları ortadan kaldırabilir. Beiner, üçüncü temel yaklaşım olarak değerlendirdiği cumhuriyetçi yurttaşlığı, ilk iki yaklaşımla karşılaştırır. Liberal bireyci yaklaşımın siyasal topluluk fikrini bireylerin uzlaşmasına indirgemek suretiyle tehlikeye soktuğunu, toplulukçu yaklaşımın bu fikri bireyler için zaten kendileri de kimlikler kurmaya çalışan grupların bağlılığına indirgeyerek riske attığını iddia eder. Cumhuriyetçi yurttaşlık yaklaşımında ise siyasal topluluk bireylerin ya da alt grupların çıkarlarına feda edilmez. Siyasal topluluğun yarattığı politik gelenekler ve politik yapı ortak yararı tesis edebilme ve koruyabilme olanağı sağlar. Beiner, bu açıardan bakıldığında, Habermas'ın ortak politik kültür ve pratiklere dayalı bir politik kimlik yaratacağını iddia ettiği, çok tartışılan “anayasal yurtseverlik” fikrini de yurttaş cumhuriyetçiliği yaklaşımının ideallerine yakın bulur (Beiner, 1995, s. 36). Beiner, yurttaş cumhuriyetçiliğini bir üçüncü yaklaşım olarak değerlendirmesine rağmen, yaklaşımda siyasal topluluğa yapılan vurgu gayet belirgindir. Bu vurgu, liberal bireycilikle derin bir ayrışmayı beraberinde getirir. Fakat yurttaş cumhuriyetçiliğinin toplulukçu yaklaşımlarla arasındaki sınır bu derece belirgin olmadığı için, onu kendi başına temel bir yurttaşlık yaklaşımı olarak değerlendirmenin pek de yerinde olmayacağı kanaatindeyim.

Son olarak değineceğim radikal demokratik yurttaşlık ise kaynağını Laclau ve Mouffe'un 1985'te birlikte yazdığı *Hegemonya ve Sosyalist Strateji* adlı eserlerinde dile getirilip açıklanan radikal demokrasi düşüncesinden alır (Laclau ve Mouffe, 1985). Daha sonra Mouffe ve başka isimlerin bu düşünce çatısı altında yurttaşlığı yeniden yorumlamasıyla, radikal demokratik yurttaşlık yeni bir yurttaşlık yaklaşımı olarak görülmeye başlanır. Bu yaklaşımın savunucuları, klasik liberal bir demokrasi anlayışındaki uzlaşma arayışının farklı ırk, sınıf, cinsiyet, dünya görüşleri

gibi unsurları baskı altına aldığını ve sosyal hareketlerin toplumsal ve siyasal arenada bir değişim yaratabilmesi için demokrasinin liberal tanımının farklılıkları içerecek şekilde bir özgürlük ve eşitlik temelinde genişletilmesi gerektiğini savunurlar. Radikal demokrasi, toplum ve gruplar içindeki farklılık, zıtlık ve çatışmaların, baskıcı güç ilişkilerinin görünür kılınması, yeniden ele alınması ve onlara meydan okunması için bir fırsat sağladığını varsayar. Mouffe, radikal demokraside amacının yeni bir toplum türü yaratmak olmadığını ifade eder. Bunun yerine liberal demokratik geleneğin sembolik kaynaklarını sadece ekonomideki değil pek çok alandaki üstünlük ilişkilerine karşı kullanmayı hedeflediğini belirtir. Mouffe, böyle bir bakış açısının sosyalizmin geleneksel yorumlarındaki baskın indirgemecilik ve özcülüğü terk etmeyi gerektirdiğini dile getirir de, liberal gelenek üzerinde dururken öne çıkardığının siyasal liberalizm olduğunu, bunun ekonomik liberalizmi ya da bireyciliği desteklemeyi gerektirmediğini not eder (Mouffe, 1996, s. 20). Mouffe’a göre, radikal demokratik yurttaşlık hukuki bir statünün ötesinde ortak bir politik kimlik kazanımıdır. Fakat bu politik kimlik ne liberalizmin yurttaşlığı diğer kimlikler arasında bir kimliğe indirgeyen yaklaşımıyla, ne de yurttaş cumhuriyetçiliğinin diğer kimlikleri ezen yurttaşlık kimliğiyle aynıdır. Ona göre bu kimlik, yurttaşların liberal bireycilikteki gibi kendi “iyi”lerini aramalarına imkân verir, fakat toplumun üzerinde birleştiği ortak değer ve normlarla uyumluluk talep eder (Mouffe, 1992, s. 79).

Radikal demokratik yurttaşlık yaklaşımı, içinde filizlendiği teoriden yola çıkarak yurttaşlığı -daimi bir politik mücadele alanı olması nedeniyle- özgürleştiricilik imkânına sahip bir kimlik olarak görür. Dolayısıyla, bu yaklaşıma göre yurttaşlık demokrasi için önemli bir yaşam alanıdır. Rasmussen ve Brown, radikal demokratik yurttaşlığın özünü “kimliğin güç ilişkileriyle alakalı bileşenlerini depolitize etmeden ya da dışlamadan, politik topluluğa mensubiyetin bir aracı olarak yurttaşlık ideali içindeki eşitlikçi itkiyi sürdürme girişimi” olarak tanımlar (Rasmussen ve Brown, 2008, s. 184). Onlara göre, yurttaşlığın içeriğini oluşturma konusundaki evrensel iddialar ve tikel talepler arasında bulunan denge, demokrasinin birincil zeminini oluşturabilir. Yurttaşlığın evrenselliğe erişmedeki başarısızlığı, bir anlamda onun özgürleştirici potansiyeli olabilir. Radikal demokratik yurttaşlık yaklaşımının en hayati vurgu noktalarından biri de yurttaşlığın toplumsal düzen içindeki herhangi bir hegemonik yapıya karşı meydan okumalara izin veren bir politik mücadele alanı olarak kurulabilme şansıdır

(Rasmussen ve Brown, 2008, s. 179). Yine de ne Mouffe, ne de diğer radikal yurttaşlık teorisyenleri söz konusu inşa sürecinin yöntemlerine değinmez. Geleneksel yurttaşlık biçimlerinden radikal yurttaşlığa öngördüğü bu sürece geçiş üzerinde sorulacak “nasıl” sorusu büyük oranda yanıtız kalır.

İki temel yurttaşlık yaklaşımı ve bunların değışkenleri olarak değlendirdiğim iki diğer yaklaşımın birbirlerine yönelttikleri eleştiriler, birbirlerinin aksayan yönlerini, eksikliklerini gösterir. Buna rağmen, sundukları yol ve yöntemler, gerek yurttaşlığın kavramsal boyutunu, gerek bu kavram üzerinde dönen hak ve özgürlük arayışlarını kavrayıp çözümlenmede önemli olanaklar sağlar. Bu olanaklar, bir sonraki aşamada yurttaşlığın yeni boyutlarını tartışırken ve sonrasında çoğulcu ve özgürlükçü bir yurttaşlık çerçevesi ortaya koymayı denerken önemli bir katkıda bulunacaktır.

3. Günümüzde Yurttaşlığın Yeni Boyutları

Ulus-devletin yurttaşlığın doğal ve kaçınılmaz alanı olduğu şeklindeki geleneksel siyasi düşünce, zihnimizdeki yurttaş kurarken bizi, onu “devlet tarafından kimliği belirlenmiş birey” olarak düşünmeye sevk eder (Bosniak, 2001, s. 238). Fakat günümüzde bireyin kendisini içinde tanımladığı sosyal mücadelelerin, kimliklerin çoğalması ve bunların siyasal anlamda değerin yükselmesi, yurttaşlığın edilgen yapısını kırar. Kavramı, çoğulcu ve özgürlükçü ideallerin, taleplerin kendilerine yaşam alanı aradığı bir zemin haline getirir. Burada son on yıllarda beliren/ortaya atılan tüm yurttaşlık formlarına değinmek mümkün değildir. Fakat konuyu bu formların ana hatlarını kapsayacağını düşündüğüm şekilde cinsiyet, çevre, kültürel kimlikler ve ulusötesilik olarak belirlediğim dört alt başlıkta sınırlamak suretiyle ele alınıp tartışacağım.

3.1. Cinsiyet Boyutu

Yurttaşlığın geçmişinde kadının maruz kaldığı dışlanmanın liberal bireyci yaklaşımın “tarafsızlık” ilkesi ile birlikte kırılmaya başladığı düşünülür. Fakat feminist yaklaşım bu ilkenin aslında -cinsiyetin toplumsal ve siyasal iktidar ilişkilerindeki yerine değinmemek suretiyle- kadının oyuna geride başlayan birey olduğunun görmezden gelinmesine ve bir anlamda toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin onaylanmasına yol açtığını ortaya koyar. Feminist kuramın yurttaşlığın demokratikleşme sürecine bir diğer katkısı da özel

alan-kamusal alan ayrımını aşındırmasıdır. Jones (1998, s. 231) çağdaş Batı siyasal düşüncesinin temel kavramlarının 19. yüzyıl kökenli kamusal olanın özel/kişisel olandan ayrışması esasına göre inşa edildiğini ifade eder. Buradaki ayrışma kamusalı “akılcı”, özeli/kişiseli “akılcı olmayan/duygusal” şeklinde sınıflandırmak üzerine bir ikilik yaratır. Kadının zayıflık ve duygusallıkla özdeşleştirilerek özel alana hapsedilmesiyle, kamusal alan erkeğe bırakılır. Kadın hareketlerinin ısrarla vurguladığı “özel olan politiktir” söylemi, söz konusu özel-kamusal ayrımını zayıflatarak kadın yurttaşın konumunu peyderpey güçlendirip yurttaşlık tartışmalarının daha demokratik bir zemine oturması yolunda katkı sağlar. Tabii bu demokratik zemin de yine kadınlara medeni, demokratik ve sosyal haklar için verdikleri mücadelelerde yurttaşlıktan önemli bir destek noktası olarak yararlanma şansı sunar. Nitekim yurttaşlığa feminist yaklaşımın iki önemli ismi olan Nira Yuval-Davis ve Pnina Werbner, -cinsiyetçi tarihine rağmen- önemli bir politik araç olan yurttaşlığı feminist ve çoğulcu bir perspektifle yenilemenin mümkün olduğunu dile getirirler. Bununla birlikte, yurttaşlığın çift taraflı bir yapıya sahip olduğu; toplumsal cinsiyet ilişkileri üzerinde özgürleştirici bir etkisi olabileceği gibi, aynı zamanda dışlayıcı, ayrımcı ve kültürel özcü söylemler için de bir araç teşkil edebileceği hatırlatmasında bulunurlar (Werbner ve Yuval-Davis, 1999, s. 6).

Yurttaşlığın cinsiyet boyutunu ele alırken feminist yaklaşımların yanı sıra gözden kaçırılmaması gereken bir diğer çizgiye eşcinsel hakları konusundaki mücadeledir. Devletin yurttaşlığı heteroseksüel bir kimliğe hapsettiği tezine sahip queer teorisyenleri, özellikle evlilik gibi sosyal kurumların dönüşümünden başlayarak yurttaşlığı yeniden kurmanın gerekliliğini savunurlar. Ulus-devletin bekası, sürekliliği üzerine şekillenmiş yurttaşlığın özel ve sosyal alanları arasındaki ilişki, eleştirel bir gözle yeniden okunmalıdır (Brandzel, 2005, s. 198) Pek çok Batılı ülkede eşcinsel evliliklerinin yasal düzenlemelerle kabul edilmeye başlanması da, bu ülkelerde yurttaşlığın bu yönünde başlayan bir dönüşüme işaret eder.

3.2. Çevre Boyutu

80’li yıllarla yurttaşlık kavramına ilginin artmasıyla, küreselleşme ile birlikte görünür hale gelen çevreci hareketler de bu kavramı değerli bir siyasal zemin olarak görmeye başlar. Yurttaşların içinde yaşadıkları çevre ve ekosistem konusunda duyarlı ve sorunlara doğrudan müdahil olabilmesini amaçlayan

çevreci yurttaşlık⁶, bu bakış açısından doğar. Çevreci bir yurttaşlık anlayışı, yurttaşı sadece insanlara ve devlete karşı değil, diğer türlere karşı da sorumlu tutarak ahlaki kimliğimizde de bir dönüşüm gerektirir (Curtin, 2002, s. 302). Çevreci bir yurttaşlık yaklaşımının önde gelen savunucularından Dobson, geleneksel yurttaşlık yaklaşımlarının çevreci bir yurttaşlığı tam anlamıyla barındırmak için yetersiz olduğunu ifade eder. Bunun için yeni bir yurttaşlık yaklaşımına olan ihtiyacı dile getirir (Dobson, 2003, s. 208). Yereldeki çevre sorunlarının da küresel ölçekte etkilere sahip olması ve çözümlerin ulus-devlet çapında bulunamaması bu ihtiyacın en başta sayacağımız nedenidir. Bunun dışında, çevre sorunlarına geleneksel olarak havuç-sopa yöntemleriyle tedbir alınması da Dobson'ın üzerinde durduğu bir diğer noktadır. Dobson, bu duruma 4 Mart 2002'de İrlanda'da plastik torbalara konulan vergiyi gösterir. Bu vergiden sonra plastik torbaların kullanımı yıllık bazda %90 azalma göstermiştir. Fakat bu davranış değişikliğinin çevre konusunda bir tutum değişikliği sağlayıp sağlamayacağı kuşkuludur ve aslında önemli olan yurttaşlarda bir tutum değişikliği yaratmaktır. Çünkü her yerde bireysel çıkar ile çevre ve ekosistemin yararının kesişmesi mümkün değildir (Dobson, 2007, s. 277).

Saiz, çevreci yurttaşlığın “inşa halinde” sayılması gerektiğini savunur. Bunun yanı sıra, bu yurttaşlığın küreselleşme ile ilişkisi konusunu ele aldığı makalesinde önemli bir soruyu dile getirir: “Çevreci politikalarından bir yurttaşlık çerçevesi çıkarılabilir mi?”. Yazara göre bu politikalarından bir yurttaşlık modeli çıkması mümkündür. Bununla birlikte Saiz, hangi cevap verilirse verilsin yerelle küresel ilişkisinde yarattığı değişimlerle, yurttaşlığın kapsam ve boyutlarına yaptığı katkılarla çevreci yurttaşlığın yurttaşlık teorilerinin oluşumunu ciddi bir biçimde etkilediğini savunur (Saiz, 2005, s. 170). Çevreci yaklaşımların yurttaşlık tartışmalarına genel katkısı da kanaatimce kendi başına, bütünlüklü bir çerçeve sunması değil; onun bugün artık göz ardı edemeyeceğimiz çevre sorunlarını çağdaş yurttaşlığın fotoğraf karesinin içine sokmasıdır.

3.3. Kültürel Kimlikler Boyutu

Kültürel kimlik taleplerinin temel çizgisi, ülkede baskın kimlikten farklı yapıdaki grupların kültürel bağlarının dil, din, gelenek ve eğitim sistemi

⁶ Literatürde çevreci yaklaşımlar için aralarında nüanslar bulunan “ecological citizenship”, “green citizenship” vb. çeşitli adlandırmalar bulunsa da, yurttaşlığı çevre duyarlılığı içinde yeniden şekillendirme arayışı hepsinin ortak noktasıdır.

kanallarıyla korunup geliştirilebilmesidir. 80'lerle birlikte gerek ulus-devlet sınırları içinde kalan ve resmi kimlikten farklı aidiyet taşıyan grupların yükselen sesleri, gerek küreselleşmeyle birlikte hız kazanan göç hareketleri, bu tür grupları ve onların iddia, talep ve mücadelelerini daha görünür kılar. Kültürel yurttaşlık, çokkültürlü yurttaşlık gibi yaklaşımlar görünür hale gelen bu kimliksel taleplere yurttaşlık çerçevesi içinde yanıt verme çabalarıdır.

Amerika'daki Latin gruplar üzerine yaptığı çalışmalarla 1980'lerin sonunda kültürel yurttaşlığı literatüre sokan ilk akademisyenlerden biri olan Rosaldo, kültürel yurttaşlığın katılımcı bir demokrasi içerisinde farklı olabilmek hakkına gönderme yaptığını ifade eder. Ona göre kültürel yurttaşlığın iddiası, -ırk, din, sınıf, cinsiyet ya da cinsel tercihlerdeki farklılıkların belli grupları diğerlerinden daha az eşit hale getirme potansiyelini taşıdığı zamanlar da dâhil olmak üzere- demokrasilerde sosyal adaletin tüm yurttaşları kapsamaması gerektiğidir. Rosaldo, buldukları toplum içinde zor şartlarda yaşayan grupları anlamak için kültürel eğilimlerimizi dizginleyip ne dediklerine odaklanmanın önemini vurgular. Örnek olarak, refah ve saygınlıktan bahsediliyorsa, önemli olan onların bu kavramları nasıl tasavvur ettikleridir. Bu tasavvurlar bizim tanımlarımızla uyumlu olmak zorunda değildir. Aksi bir yol izlemek, ona göre, susayan birini yanlış hissettiğine ikna etmeye çalışmak gibidir (Rosaldo, 1994, s. 402). Kültürel yurttaşlığın ideali, çoğulcu bir toplum yapısı içerisinde bir grubun başka bir gruba saygınlık, ilerleme ve refah anlayışı dayatmamasıdır. Bunun yolu da grup kimliğinin devlet ve toplumun geri kalanı tarafından fiili, yasal ve kimi zaman da siyasi olarak tanınmasıdır. Aksi durumun bir tür baskıya dönüşebileceğini ifade eden Taylor da, kimliğin tanınma, tanınmama ya da yanlış tanınmayla biçimlendirilmesine dikkat çeker. Ona göre, tanınmama ya da yanlış tanınma zarar verici olabilir; insanı sahte, çarpıtılmış ve indirgenmiş bir varoluş tarzına hapsederek baskıya dönüşebilir (Taylor, 2010, s. 46).

Bauböck, kültürel yurttaşlığı konu aldığı makalesinde konunun başka bir yönüne, bir ülke topraklarında yaşayan tarihi azınlıklar ile göçle gelen ve yurttaşlık alanları arasında ayrıma değinir. Birinci gruba kendi bölgelerinde yerel özerkliğe sahip olma imkânı verilmesine olumlu bakarken, ikinci grup üyelerinin kolektif kültürel hakları konusundaki taleplerine aynı şekilde yaklaşmaz. Bu ayrımı, tarihi azınlıkların ortak bir geçmişe ve gelecek idealine bağlı oluşlarına dayandırır. Gelenlerse orada mevcut kurumlara dâhil olmalıdır. Ancak bu tarihi azınlıklar anlatılarını göçmenleri de içerecek

şekilde yeniden oluşturabilir (Bauböck, 2001, s. 341). Hemen hemen aynı ayırmadan yola çıkan Kymlicka da (1998, s. 38), çokkültürlü yurttaşlığı incelediği çok ses getiren *Çokkültürlü Yurttaşlık: Azınlık Haklarının Liberal Teorisi* adlı çalışmasında, özyönetim hakları ve çoketniklilik hakları olarak isimlendirdiği -Bauböck'te gördüğümüz- bu iki türe özel temsil haklarını da ekleyerek kolektif hakları üç sınıfa ayırır. Özel temsil hakları, politik çeşitliliğin nüfusun çeşitliliğini yansıtmaktan uzak olduğu endişesinden kaynaklanır. Daha adil bir işleyiş için etnik ve ırksal azınlıklar, kadınlar, dar gelirli, engelliler gibi dezavantajlı grupların üyelerinin temsilde kendilerine yer bulması gerektiği düşüncesi, özel temsil haklarını gündeme getirir. Bu grupların nüfus ağırlıkları temelinde sahip olmaları gereken koltukları nispi temsil biçimleriyle sağlamak istenmesi bu hakları temel alan taleplerdir (Kymlicka, 1998, s. 69). Özyönetim hakları dışındakilerin nihai amacının toplumun geri kalanıyla bütünleşmek olduğunu savunan Kymlicka, özyönetim hakkının bu amaca hizmet etmeyebileceğini kabul eder; fakat bu hakların tanınmamasının da bu bütünleşmeye hizmet etmeyeceğini düşünür.

Kymlicka'nın kolektif haklara değinirken yaptığı önemli bir ayırmadan da söz etmek gerekir. Bu haklar, iç kısıtlamalar ve dış korumalar olarak iki türdür. İç kısıtlamalar, grubu içerideki muhalefetin istikrarı bozucu etkilerinden korumayı hedefler. Dış korumalarsa grubun yapısını ve birliğini dışsal kararların etkilerinden korumayı amaçlar. Kymlicka, kolektif haklara bireysel haklar üzerinde ya da tam tersi yönde bir öncelik tanımak yerine öncelikle kolektif haklar içerisinde bu ayırımı yapılmasını gerekli görür. Bunun yanı sıra kolektif ve bireysel haklar arasında bir öncelik belirlemez ve ikisinin birbirini destekler mahiyette olduğunu belirtir. Çünkü anlamlı bireysel seçimleri mümkün kılmada ve öz kimliği desteklemede kültürel aidiyetler önem arz eder (Kymlicka, 1998, s. 171). Kymlicka, her ne kadar azınlık haklarının liberal bir teorisini ortaya koyduğunu iddia etse de, bu düşüncesinde daha önce tartıştığımız toplulukçu yaklaşımın etkisi göze çarpar.

3.4. Ulusötesi Boyutlar

Ulus aşan yurttaşlık fikirlerinin savunucuları, yurttaşlığa ilişkin “politik bir topluluğa üyelik” şeklindeki genel algıya dikkat çekerek, ulus-devletin günümüzde politik üyeliğin tek ya da başat sağlayıcısı olma durumunu şüpheli bulur (Bosniak, 2000, s. 449). Delanty (2009, s. 128), bu durumun üç sebebinden bahseder. Yurttaşlık görevleri artık sadece devlete karşı değil,

onun ötesine, hatta gelecek nesillere uzanmaktadır. Katılım boyutu ulusal sivil toplumu aşmış, küresel bir sivil toplum önem kazanmıştır. Son olarak, aidiyet boyutu ulus-devletle bağların ötesine geçip küresel bir hukuk yoluyla çoklu kimliklere ve aidiyetlere imkân tanımaktadır.

Bunun dışında, Soysal gibi, uluslararası hukuk ve siyasetteki dönüşümlerin yurttaşlığı ulusötesi çizgide yeniden şekillendirmekte olduğunu düşünenler de mevcuttur. Soysal (1994, s. 144-145), yurttaşlığın yeniden şekillenme sürecinde iki önemli gelişim çizgisinden bahsedebileceğini belirtir. Birincisi uluslararası devletler sisteminin organizasyonundaki dönüşümdür. Bu dönüşümün içeriği, artan bir karşılıklı bağımlılık ve bağlılık, dünya çapında yoğunlaşan bir etkileşim ve ulus-devletin egemenlik ve yargı yapısını bozan/karmaşıkleştiren ulusötesi politik yapıların ortaya çıkmasıdır. İkincisi ise insan haklarını gözeten evrensel kural ve kavrayışların belirmesidir. Bunlar birçok uluslararası yasa ve yönetmelikle düzenlenip meşrulaştırılır. Uluslararası konvansiyonlar ve sözleşmeler, bireylere bir ulus-devlete üyelik durumlarına bakmaksızın evrensel haklar yükler.

Ulusötesi boyutları tartışılırken, ulusötesi yurttaşlık arayışları ile son zamanlarda literatürde daha görünür hale gelen ulustan arındırılmış yurttaşlık fikirleri arasında gözden kaçırmamamız gereken bir fark vardır. Sassen, ikisi arasındaki bu farkı, ulusötesi yurttaşlığın değişen dünyanın yeni şartları içerisinde şekillendiği ve ulusal sınırların ötesinde kurumsal yapılanmalar üzerinde yükseldiği; ulustan arındırılmış yurttaşlığın ise ulusalın dönüşümünü hedeflediği ve yine ulusalın sınırları içinde konumlandığı şeklinde ortaya koyar (Sassen, 2002, s. 286). Ulustan arındırılmış yurttaşlık, ulusalın sınırları içinde yeni temsil ve katılım imkânları yaratarak yurttaşlığa demokratik bir perspektif sunma iddiası taşır. Ulusötesi yurttaşlık arayışları ise ulusalın dışına çıkarak evrensel değerler üzerinde yükselen kurumsallık arayışına zemin hazırlama amacındadır.

Ulusötesi yurttaşlık arayışlarının beslendiği en önemli kaynak kosmopolitanizmdir.⁷ Kozmopolit düşünce bireyi evrensel insan topluluğunun bir üyesi olarak görür. Bu noktadan hareketle, kozmopolit yurttaşlık dendiğinde temelde gönderme yapılan anlayış bir dünya yurttaşlığı anlayışıdır.

⁷ “Evrenselcilik” gibi bazı Türkçe karşılıklar mevcut olsa da, kavramı tam anlamıyla karşılamamaları ve “kozmpolit”/ “kozmpolit” sözcüklerinin Türkçede de yerleşik hale gelmesi sebepleriyle metinde bu karşılıkları tercih etmedim.

İzlerini antikçağda yurttaşlığı ele alırken değindiğim Stoacılar da ve daha sonraki dönemlerde hümanist Rönesans düşünürlerinde de gördüğümüz kozmopolitanizmin yurttaşlıkla sistemli bir bütünleşmesi ise 18-19. yüzyıllarda Immanuel Kant'la gerçekleşir. Kant, kozmopolitan yurttaşlık üzerine düşüncelerinde üç aşama öngörür. Birinci aşama, devletlerin ve onların iç hukuklarının cumhuriyetçi prensiplere göre düzenlenmesidir. İkinci aşama bu devletler arasındaki ilişkilerin uluslararası hukuku temel alacak bir şekilde tesisidir. Üçüncü aşama ise bireyin diğer bireylerle ve politik yapılarla ilişkilerini düzenleyecek, evrensel bir sivil topluma dayalı kozmopolitan hukuku inşa etmektir. Bu haklar bireyi bir dünya yurttaşı olarak görüp evrensel bir işleve sahip olacaktır (Benhabib, 2006, s. 21). Kant'ın bu düşünceleri bugün kozmopolitan yurttaşlığın beslendiği en önemli kaynaklardan biri olmayı sürdürür.

Kozmopolitan yurttaşlık yaklaşımlarında en çok eleştirilen hususlardan biri tahmin edilebileceği üzere aidiyet boyutudur. Kendisini liberal bir kozmopolitanizmin savunucusu olarak tanımlayan Appiah (1997, s. 622), bu yöndeki eleştirilere kozmopolitan yurttaşların da yurtsever olabileceği şeklinde bir yanıt verir. İnsanlığa karşı bağları, onların daha yakındakilerle ilgilenmelerine, örneğin yurtlarını sevmelerine engel değildir. Appiah, devletleri lağveden bir dünya devletinin yurttaşı olma fikrini kabul etmez. İnsanların devletler ve daha alt düzeylerde şehirler, kasabalar, mesleki gruplar, aileler gibi küçük çemberler içinde yaşamasını olumlu görür. Appiah, kozmopolitan yurttaşların sınırları içinde ve ötesinde ilişkiler kurma bakımından zengin imkânlar sağlayan demokratik devletleri savunmaları gerektiğini öne sürer (Appiah, 1997, s. 624). İnsanlar, toplumlar ve devletler arasında bunların özgün konularından kaynaklanan farklar olağandır. Hatta bunların etik yapıları da çeşitlilik arz edebilir. Bu farklılıklar bazı genel etik sınırlarını -örneğin devletler düzeyinde temel insan hakları sınırını- aşmadığı sürece normal karşılanmalıdır.

4. Sonuç Yerine: Çoğulcu ve Özgürlükçü Yurttaşlık İçin Yeni Bir Çerçeve Önerisi

Soysal gibi uluslararası konvansiyon ve sözleşmelerin bireylere bir ulus-devlete üyelik durumlarından bağımsız bir biçimde evrensel haklar yüklemesine bakarak, ulusötesi bir yurttaşlığı yeni paradigma olarak gören ya da özündeki tekelcilik ve ortak iyiyi korumak için güç kullanma eğilimi nedeniyle, devleti, kapsayıcı ve özgürleştirici bir yurttaşlığın önünde engel

addeden radikal düşüncelerin (Hoffman, 2004, s. 17), son zamanlarda etkisini daha da artırdığı gözlenebilir. Bununla birlikte teoriden uzaklaşıp dünya gerçeklerine döndükçe, işlemez hale gelen devlet aygıtının durumun yaşandığı ülkelerin yurttaşları için ne ifade ettiğini görürüz. Son olarak Suriye’de yaşanan iç savaş ve ülke dışına toplu göçler bile tek başına uluslararası hukuk, uluslararası işbirliği gibi söylemlerin pratikte ilgili ülke yurttaşı için ne derece anlam ifade edeceğinin farkına varmamızı kolaylaştırır. Bu nedenle, evrensel bağları açık tutmak günümüzde demokratik bir yurttaşlık için elzem olsa bile, hâlihazırda mevcut ulus-devlet yapıları yurttaşlığın yeniden inşası için zorunlu birer çıkış noktasıdır. Asıl mücadele, bu devletlerin toplumsal yaşamı ve kimlikleri tektipleştirici ideoloji ve uygulamalarına yönelmelidir. Bununla birlikte, günümüzde her çağdaş devletin yurttaşlarının ortak bir siyasal bağlılık taşımasına ihtiyaç duyacağı unutulmamalıdır (Dauenhauer, 2001, s. 116). Yurttaşlığın çoğulcu ve özgürleştirici bir nitelik taşıyıp taşımayacağı, bu siyasal bağlılığın diğer aidiyetlere, alt ve üst kimliklere, farklı yaşam pratiklerine bırakacağı yaşam alanıyla doğrudan bağlantılıdır.

Yurttaşlığın tarihsel süreçlerinin yurttaşlık tartışmalarında sağlayacağı katkı, kanıksadığımız, hep varmış gibi kabul ettiğimiz bazı temel ilişki biçimlerinin aslında bir dönüşüm süreci sonunda şimdiki şekillerini aldıklarını ve söz konusu süreçteki olumsuzluğu daha net gözlemleyebilmektir. Yine temel yaklaşımların yurttaşlığı kurarken bireyin ve toplumun ne derece öne çıkarılması gerektiği konusundaki ihtilafı, fakat aydınlatıcı argümanları ve çağdaş yurttaşlığın hangi taleplerle yeniden şekillendirilmeye çalışıldığını gösteren onun yeni boyutlarına ilişkin söylemler, özgürleştirici ve kapsayıcı bir yurttaşlık inşası için gereken malzemeyi sağlar. Bu noktadan yola çıkarak söz konusu inşaa sürecinin çerçevesini oluşturması gerektiğini düşündüğüm temel hususları sıralamaya çalışacağım.

* Liberal bireyci yurttaşlık yaklaşımlarının yurttaşı yalın bir biçimde verili bireysel hakların bir kullanıcısı olarak gören anlayışı, kavramın özgürleştiriciliği üzerinde sanılan aksine olumsuz bir etki yapar. Yurttaş hakları genel itibarıyla içinde yaşanan topluma içsel ve onun dönüştürücülüğüne tabidir. Bu nedenle, yurttaşlığı kurarken söz konusu toplum için geçerli asgari müşterekler belirlenmelidir. Temel insan hak ve hürriyetleriyle çelişmediği müddetçe, yurttaşlığın “siyasi bir topluluğa üyelik” şeklindeki aidiyet yönünü düşünürken bu asgari müşterekleri de göz önünde tutmak gerekir.

* Siyasal katılım, en başından bu yana yurttaşlığın önemli bir yüzünü temsil eder. Yurttaşlığın tarihsel süreçleri bu konuya ilişkin önemli bir noktaya işaret eder. Şehir devletleri gibi küçük ölçekli siyasi oluşumlarda yurttaşın siyasal katılımı çok daha gözle görülür hale gelir. Bu durumun belki de en önemli sebebi, katılım gösteren yurttaşın kendi yaşamını ilgilendiren karar süreçlerinde doğrudan etkisinin olacağı düşüncesidir. Yönetim ölçeği büyüdükçe bu etki azalır. Bu nedenle, çağdaş anlamda yurttaşlığı düşünürken de, yerel yönetim birimleri yoluyla siyasi katılım kanallarını canlı tutulması önemli bir noktadır. Elbette yurttaşın siyasi katılımının yerelle sınırlı kalması düşünülemez. Bununla birlikte, yurttaşlığa ilişkin demokratik siyasal pratiklerin ulusal ve ulusötesi düzeylere doğru yol alırken sağlam bir zemine oturmasında yerelin önemi yadsınamaz.

* Yurttaşlık inşa edilirken, toplum içindeki olası çarpık güç ilişkilerine meşruluk kazandırmaktan kaçınılmalıdır. Tam tersi, kavramın sosyal yaşamdaki içeriği, bu türden ilişkileri göz önüne koymak ve bireye yönelen her tür baskıya karşı mücadele vermek için gereken yasal, siyasal ve sosyal kanalları sunacak bir özgürleşme zemini olarak kurulmalıdır.

* Yurttaşlığın eşitlik idealini yanlış yorumlamak suretiyle farklı kültürel kimlikleri yok sayarak baskın kimliği ortak aidiyet olarak yorumlamak, ulus-devletin sıkça içine düştüğü bir yanıştır. Kymlicka'nın da ısrarla üzerinde durduğu gibi, çokkültürlülüğe dair toplumsal taleplerin karşılanması aslında büyük ölçüde toplumsal bütünleşme yararına olduğu unutulmamalıdır.

* Yurttaşın sadece kendi toplumuna ve devletine karşı sorumlulukları olan birey şeklinde algılanışı, onu sağlıklı bir biçimde analiz etmeyi imkânsız hale getirir. Küreselleşmenin küçülttüğü dünyada yurttaş, kendi sınırlarının ötesinde yaşananlarla ilgili de sorumluluklara sahiptir. Bunun en önemli örneği çevre konusunda ortaya çıkar. Tüm dünyayı etkileyen çevresel sorunlar, yeryüzünü siyasal anlamda paylaşmada kullandığımız yapay ulus-devlet sınırlarına karşı duyarsızdır. Dolayısıyla, yurttaş eğitiminde -ulusal çıkarı önceleyen öğretilerin tamamen yok olmasını beklemek kısa vadede gerçekçi değilse de- yeryüzünü ve insanlığı bir bütün olarak gören bakış açılarının sunulması gerekir.

Yurttaşlık kurumunun kapsayıcı ve özgürleştirici bir zemine oturabilmesi için sözü edilen tüm hususlar hayati önem taşır. Bununla birlikte bu amaç

doğrultusunda hepsini kapsayan gereklilik, statik kalıp ve tanımlar yerine, yurttaşın katılım, talep ve günlük pratikleriyle; yerel, ulusal ve ulusötesi bağlarıyla sürekli yeniden şekillenen, dinamik ve evrenselle ilişkisi açık bir yurttaşlık tahayyülüdür.

Kaynaklar

- Appiah, K. A. (1997). Cosmopolitan patriots. *Critical Inquiry*, 23(3), 617-639.
- Aristoteles (2013). *Politika* (F. Akderin, Çev.) İstanbul: Say Yayınları.
- Bauböck, R. (2001). Cultural citizenship, minority rights, and self government. In T. A. Aleinikoff & D. Klusmeyer (Eds.), *Citizenship today: Global perspectives and practices* (pp. 319-348). Washington: Carneige Endowment For International Peace.
- Beiner, R. (1995). *Theorizing citizenship*. Albany: State University of New York Press.
- Benhabib, S. (2006). *Another cosmopolitanism*. Oxford: Oxford University Press.
- Bosniak, L. (2000). Citizenship denationalized. *Indiana Journal of Global Law Studies*, 7(2), 447-509.
- Bosniak, L. (2001). Denationalizing citizenship. In T. A. Aleinikoff & D. Klusmeyer (Eds.), *Citizenship Today: Global Perspectives and Practices* (pp. 237-252). Washington: Carneige Endowment For International Peace.
- Brandzel, A. L. (2005). Queering citizenship: Same-sex marriage and the state. *GLQ: A Journal of Lesbian and Gay Studies*, 11(2), 171-204.
- Curtin, D. (2008). Ecological citizenship. In E. F. Isin & B. S. Turner (Eds.), *Handbook of citizenship studies* (pp. 293-304). London: Sage Publications.
- Dauenhauer, B. P. (2001). *Kırılğan bir dünyada yurttaşlık* (A. Ozil & F. Kaynak, Çev.) Adana: Çukurova Üniversitesi Basımevi.
- Delanty, G. (2009). *The cosmopolitan imagination: The renewal of critical social theory*. New York: Cambridge University Press.
- Dobson, A. (2003). *Citizenship and the Environment*. Oxford: Oxford University Press.
- Dobson, A. (2007). Enviromental citizenship: Towards sustainable development. *Sustainable Development*, 15(5), 276-285.
- Heater, D. (2007). *Yurttaşlığın kısa tarihi* (M. Delikara Üst, Çev.) İstanbul: İmge Kitabevi.
- Heywood, A. (2012). *Siyasetin temel kavramları* (H. Özler, Çev.) Ankara: Adres Yayınları.

- Hoffman, J. (2004). *Citizenship beyond the State*. London: Sage Publications.
- Inin, E. F., & Turner, B. S. (2002). *Handbook of citizenship studies*. London: Sage Publications.
- Jones, K. B. (1998). Citizenship in a woman-friendly polity. In G. Shafir (Eds.), *The citizenship debates: A reader* (pp. 781-812). Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Kahraman, S. G. (2004). *Radikal demokrasi ve vatandaşlık: Liberal ve komüniteryan yaklaşımlarla bir karşılaştırma* (Yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara).
- Kymlicka, W., & Wayne N. (1994). Return of the citizen: A survey of recent work on citizenship theory. *Ethics*, 104(2), 352-381.
- Kymlicka, W. (1998). *Çokkültürlü yurttaşlık: Azınlık haklarının liberal teorisi* (A. Yılmaz Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Laclau, E., & Mouffe C. (1985). *Hegemony and socialist strategy: Towards a radical democratic politics*. London: Verso.
- Locke, J. (1975). *Two Treatises of Government*. London: Everyman's Library.
- Machiavelli, N. (2013). *Prens: Hükümdarlıklar hakkında* (B. Poyraz, Çev.) İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- MacIntyre, A. (1992). Justice as a virtue: Changing conceptions. In S. Avineri & A. de-Shalit (Eds.), *Communitarianism and individualism* (pp. 51-64). Oxford: Oxford University Press.
- Marshall, T. H., & Bottomore, T. (2006). *Yurttaşlık ve toplumsal sınıflar*, (A. Kaya, Çev.) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Mill, J. S. (1958). *Considerations on representative government*. New York: Forum Books.
- Mouffe, C. (1996). Radical democracy or liberal democracy? In D. Trend (Ed.), *Radical democracy: Identity, citizenship and the state* (pp. 19-27). New York: Routledge.
- Mouffe, C. (1992). Democratic citizenship and the political community. In C. Mouffe (Ed.), *Dimensions of radical democracy: Pluralism, citizenship, identity* (pp. 225-239). London: Verso.
- Münch, R. (2001). *Nation and citizenship in the global age: From national to transnational ties and identities*. New York: Palgrave.
- Platon (1985). *Devlet* (S. Eyüboğlu & M. A. Cimcoz, Çev.) İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Pocock, J. G. A. (1995). The ideal of citizenship since classical times. In R. Beiner (Ed.), *Theorizing citizenship* (pp. 29-52). Albany: State University of New York Press.

- Preuss, U. K. (2003). *The ambiguous meaning of citizenship*. Paper presented at the University of Chicago Law School - The Center for Comparative Constitutionalism, December 1.
- Rasmussen, C., & Brown, M. (2008). Radical democratic theory: Amidst political theory and geography. In E. F. Isin & B. S. Turner (Eds.), *Handbook of citizenship studies* (pp. 175-188). London: Sage Publications,.
- Rawls, J. (2007). *Siyasal liberalizm* (M. F. Bilgin, Çev.) İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Riesenberg, P. (1992). *Citizenship in the western tradition: Plato to Rousseau*, Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
- Rosaldo, R. (1994). Cultural citizenship and educational democracy. *Cultural Anthropology*, 9(3), 402-411.
- Rousseau, J. J. (2011). *Toplumsal sözleşme ya da politik hakkın ilkeleri* (A. Yardımlı, Çev.) İstanbul: İdea Yayınevi.
- Saint Augustine (2009). *The city of god*, (M. Dods, Trans.) Boston: Digireads.com Publishing.
- Saiz, A. V. (2005). Globalisation, cosmopolitanism and ecological citizenship. *Environmental Politics*, 14(2), 163-178.
- Sassen, S. (2008). Towards post-national and denationalized citizenship. In E. F. Isin & B. S. Turner (Eds.), *Handbook of citizenship studies* (pp. 277-292). London: Sage Publications,.
- Soysal, Y. N. (1994). *Limits of citizenship: Migrants and postnational membership in Europe*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Taylor, C. (1992). Atomism. In S. Avineri, A. de-Shalit (Eds.), *Communitarianism and individualism* (pp. 29-50). Oxford: Oxford University Press.
- Taylor, C. (2010). Tanınma politikası. (Y. Salman, Çev.) A. Gutmann (Ed.), *Çokkültürcülük: Tanınma politikası kitabı içinde* (s. 46-93). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 46-93.
- Üstel, F. (1999). *Yurttaşlık ve demokrasi*. Ankara: Dost Yayınları.
- Walzer, M. (1992). Membership. In S. Avineri, A. de-Shalit (Eds.), *Communitarianism and individualism* (pp. 65-84). Oxford: Oxford University Press.
- Werbner, P., & Yuval-Davis, N. (1999). Women and the new discourse of citizenship. In N. Yuval-Davis & P. Werbner (Eds.), *Woman, citizenship and difference* (pp. 1-38). London: Zed Books.